

נתינה מענה ומקום

נקודות ומחשבות

אורי דוד שוק

אל תעשה טובה

ר' צדוק פותח את אחת מתורותיו בקביעה מעניינת המבקשת לימוד והסבר:

עיקר חשיבות המעשה כאשר אינו מרגיש כל כך היקרות שיש בה, דאז לאו רבותא כל כך לחשוק בדבר יקר. אבל כאשר אינו יודע כל כך החשיבות שבו, רק בתמימות עושה איזה דבר הנראה בעיניו טוב והוא דבר הראוי כרצון שמים, אז אפילו דבר קל נחשב הרבה.¹

אין חולק על כך שטוב וראוי לעשות מעשים טובים; אך ר"צ מלמד אותנו שלעיתים הרגשת המלאות והסיפוק העצמי המלווה אותנו עקב כך, עלולה להיות בעוכרינו. לכן הוא מחליט לתקוע סיכה קטנה, עוד לפני שאנו מתחילים להתנפח כמו בלון, ואומר שעשיית הטוב הנחשבת יותר היא דווקא במעשים שאנו עושים כלאחר יד, כמעט מבלי משים, במקום בו אנחנו לא 'מחזיקים מעצמנו' אלא פשוט פועלים כי כך טוב וכך ראוי בעינינו (ובעיני ה'). עולה כאן דרישה מהאדם לפעול בתמימות, לא ע"מ לזכות להוקרה ולהערכה מהסביבה ואף לא כדי לשפר את תדמיתו בעיני עצמו. אך מביין השורות מתגלה כאן עוד רעיון. ר"צ מעמיד גם את האדם הטוב והישר שפועל ועושה צדק למבחן מתמיד, ושואל: האם אתה עושה זאת בלב שלם, או שיש כאן נגיעה אישית ופעולתך היא כדי להרגיש טוב עם

¹ דברי סופרים אות כב.

עצמך? האם פעולתך היא בתמימות, או נגועה במחשבה על רווחים ותועלת אישית?

לכאורה לאחר שלומדים פסקה זו קשה להמשיך לפעול. כיצד אפשר להיחלץ מהשאלה הלא-מניחה הזו? אך כאן נצטרך להתאמץ ופשוט להמשיך ללכת בתמימות, ליצור ולעשות דברים קטנים וגדולים מבלי להתחשב, אך עם זאת לזכור שלא 'מגיע לי' לגרוף רווח על השקעתי ומאמצי, אלא 'זכיתי' לעשות כך או אחרת. ראוי להזכיר כאן את דברי חז"ל באבות,² "והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות". לא רק שאיננו יודעים מתן שכרם, בכלל לא כדאי להתעסק בכך. העיסוק בשאלה מה אני מרוויח ממעשה מסוים מקרין בצורה שלילית על אופי הפעולה, ומקשה על עשייתה בלב שלם.

דזה נקרא בלב שלם, כאשר אינו יודע כל כך יקרות הדבר שהקב"ה מכתבו לזיכרון לעולמי עד, דאז ודאי היו עושים ביתר שאת הרבה. אבל התעוררות זה, לעשות דבר יקר וחשוב בעיני ה', אינו עוד מצד עצם חשק הלב לאותו עניין טוב, רק מצד חשקות הלב לעשות דבר היקר, וזה לא נקרא עוד לבב שלם.

לעשות על מנת לרצות מישהו או על מנת לזכות להוקרה, אפילו של השי"ת בעצמו, כבר מערערת את העשייה בלב שלם. אולי יש כאן קריאה גם במישור של קיום המצוות. עלי לקיים מצוות לא על מנת לקבל פרס ולא משום שה' ציווה וזה ראוי וחשוב בעיניו (ואני צריך כביכול לרצות אותו), אלא מפני שבלב שלם כך הכרעתי לחיות את חיי.³

² פרק ב משנה א.

³ אני מודע לכך שיש כאן אמירה קצת אמביוולנטית – הרי הכרעתי לעשות כך כי זה רצון ה' שבו אני מאמין. כוונתי היא שאיני רוצה שעבודת ה' והעמידה מול בוראי תקבל גוון של עמידה בסטנדרטים שה' קבע ותו לא. בהחלט יש כאן ביטוי לרצון להידבק במקום יותר עליון, בשורש הרצון, עילת העילות, מבלי להתקבע להתנהלות ברמה נמוכה של יחסי מעסיק-מועסק, שלם וקח. אמירה שמבטאת עקרון דומה מיוחסת לאדמו"ר הזקן "איני רוצה לא את העולם הזה ולא את העולם הבא אלא אותך, אותך, אותך".

בעל הבית והעני

תני רבי יהושע, יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני העני עושה עם בעל הבית, שכן רות אומרת לנעמי: שם האיש אשר עשיתי עמו היום בעז (רות ב, יט). אשר עשה עמי אין כתיב כאן, אלא אשר עשיתי עמו, אמרה לה הרבה פעולות וטובות עשיתי עמו היום בשביל פרוסה שנתן לי.⁴

בעשותנו מעשה חסד אנו עלולים להפריז בהחזקת טובה לעצמנו. המדרש מציג בפנינו עמדה לא רגילה, הקובעת שבתהליך הנתינה דווקא העני הוא המעניק לבעל הבית. אכן, לא פעם, קל יותר לתת מאשר לקבל ולהיות זקוק לעזרה. אם כן, יוצא שהעני עושה עמנו חסד וכביכול מאפשר לנו לתת לו. עם זאת, עוד רעיון טמון כאן. אדם שמצליח לתת לעני בלב שלם ובשמחה נחשף לחוויה פוקחת עיניים. לפתע הוא מבין שאין הבדל ממשי בינו לבין העני ו- 'גלגל חוזר בעולם': "אמר רבי נחמן: כי בגלל הדבר הזה, אהן עלמא מדמי לגלגלא דאנטילא דמלא מתרוקן דמתרוקן מתמלא".⁵ אין סיבה עקרונית בגללה אנחנו במעמד מסוים אלא אנו נתונים בגלגל ענק, פעם בכה ופעם בכה. בעל הבית – שהינו בד"כ הסמל ליציבות ועמידה מקורקעת, מגלה שהוא 'עומד על נייר' ומצבו שברירי והפיך. אך באופן מפתיע, דווקא גיבוש דעה כזו עשוי לשחרר את האדם, ולגרום לו להיות עשיר השמח בחלקו. כשאדם אינו קפוץ על ממונו והונו, וידו פתוחה, הוא מאפשר לשפע לשכון אצלו ומעשיו מתברכים.

כך גם נקרא את מאמר חז"ל "עשר בשביל שתתעשר". אין כאן עידוד לפעולה אינטרסנטית, "תן! כדי שתקבל", אלא תרגול נפשי של האדם, הפנמה שלא כל מה שנמצא בחזקתו באמת שייך לו. כשהאדם אינו בהול על ממונו, ומוכן לשחרר, הוא מגיע לפתיחות ויכולת הכלה המסייעת לקבל את אשר שייך לו בשורשו. ישנם דברים ששייכים לאדם בשורשו, וכך מציין ר"צ – "כל קנייני האדם שייכים

⁴ ויקרא רבה לד, ט.

⁵ שם.

לו בשורשו".⁶ אולם כדי לגלות מה שייך לי ומה עליי 'להעביר הלאה' יש לפעול באופן נינוח וגמיש, בפתירת היד ובטוב לב. הנכסים והקניינים הממשיים והרוחניים שלנו מציבים בפנינו התמודדות מתמדת ושאלה כנה: עד כמה אנו מסוגלים להימתח ולהתגמש, ופעמים אף לוותר על דברים שחשבנום לסלע קיומנו. הרכוש והקניין שלנו הפך לחלק מאישיותנו ועיצב אותה, אך לא פעם גם סינדל וקיבע אותה. העני עוזר לנו להיפרד ממנו, ובכך מסייע לנו לגלות 'אני' הנמצא ברובד קיום גבוה ועמוק יותר. על דרך הדרש, עני איננו רק אותו מסכן הניצב בצד הדרך וזקוק לצדקה. אלא הוא סמל לכל מפגש בחיים המבקש מענה וחריגה מגבולות האישיות המוכרים, לכל אירוע שפולש לאזור הבטוח והבלתי-ניתן לערעור של הקיום. העניות מעלה לפתחנו את השאלות, האם נשכיל להבחין ולענות?

הקשבה – בין נתינת מענה לנתינת מקום

ברצוני לעבור לתחום קרוב שהינו בעל זיקה למקומות דומים. תחום זה עשוי לשפוך אור מזווית שונה, ולתת קריאת כיוון נוספת לשאלה כיצד נדייק עצמנו וניפגש בטוב עם מציאות המבקשת מענה.

"כולנו זקוקים לחסד", כתב נתן זך, והמשיך "כולנו רוצים לתת, רק מעטים יודעים איך". איני יודע אם לכך הייתה כוונתו, אך הוא עומד על נקודה רגישה ועמוקה ביחסים הבין אישיים במסגרת החברה. אדם נמצא במצוקה ומבקש דבר מה שיוציא אותו ממנה. ברצוננו לסייע לו, אך איננו יודעים מה הוא למעשה מבקש. עצה? הזדהות? הקשבה? פתרון? יתירה מכך, פעמים שסוג תגובה מסוים מנטרל אפשרות תגובה אחרת. למשל – לפעמים הזדהות עמוקה עם ההתלבטות תקשה עלי לתת עצה או פתרון למצבו של החבר. אני כל כך אכנס לנעליו ולמנעולי ליבו, עד שבצעמי אהיה חבוש בבית האסורים ובסבך המחשבות, מבלי יכולת להכריע ולהציע כך או אחרת. דווקא מעמדה קצת מרוחקת, שלא מבינה על

⁶ דברי סופרים, אות ג.

מה המהומה, אפשר לומר דברים חותכים וישירים, שעשויים לא פעם לפתור קונפליקט בלתי נגמר.

תחילת העבודה היא בהקשבה פשוטה וכנה בניסיון להבין את מקומו של האחר, מבלי לערוך השוואות לעולמי שלי. יש לדעת שפעמים רבות החסד הגדול ביותר הוא לא לומר מילה, לתת לדברים להדהד. במקרים מסוימים העצה עצמה נמצאת בליבו של השרוי במצוקה, וכל שהוא צריך זה אדם שיעזור לו לדלות אותה מהמעמקים – "מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונה ידלנה".⁷ איש התבונה מבין שהפיתרון אינו נמצא בכיס הקטן שלו, אלא בלב הגדול של האיש הבא לשאול בעצתו. תפקידו הוא לתת מקום ולפתוח פתח לגילוי הלב. כיצד יתכן הדבר? הרי אותו אדם בא לבקש את התשובה אצל מישהו אחר, איך יתכן שלבסוף ימצא אותה עמוק בתוך תוכו? ר"ן בשיחותיו⁸ עומד על נקודה חשובה המבהירה כיצד במהלך הדיבור 'הדובר' הופך ל'מקשיב', והאור החוזר אליו מקבל משנה תוקף ומשמעות:

כשאחד מדבר עם חברו ביראת שמים נעשה אור ישר ואור חוזר, ולפעמים מקדים האור חוזר קדם האור ישר כשהמקבל יש לו מח קטן ואין יכול לקבל דברי חברו. כי אז קדם שמקבל חברו ממנו, שזהו בחינת אור ישר, קדם לזה מקבל הוא מחברו, ואז האור חוזר קדם לאור ישר. כי כשמדברין עם חברו ביראת שמים, אף שאין חברו מקבל ממנו, אף על פי כן הוא מקבל התעוררות מחברו. כי על ידי ההכאה שיצאו הדבורים מפיו לחברו, על ידי זה חוזר האור אליו כמו מי שמכה בכותל שחוזר הדבר אליו. כמו כן כשמדבר לחברו, אף על פי שאין חברו מקבל ממנו. אף על פי כן הוא בעצמו יכול להתעורר מהם על ידי ההכאה שיצאו הדבורים לגבי חברו והכה בו וחזרו אליו. ועל כן אם היה מדבר אלו הדבורים בינו לבין עצמו יכול להיות שלא היה מתעורר מהם כלל. ועל ידי

⁷ משלי, פרק כ פס' ה. את הרעיון לפירוש הפסוק באופן זה שמעתי מחברי שלומי.

⁸ שיחות הר"ן צט.

שדברם לחברו נתעורר מהם אף שחברו לא נתעורר כי חזרו אליו על ידי בחינת ההכאה כנזכר לעיל.

נשים לב איזה היפוך נפלא קורא כאן. דווקא כשהנמצא בעמדת מקשיב הוא בעל 'מח קטן', האור חוזר במהירות רבה יותר. כשהמקבל לא עורך ומעבד את הדברים, לא עסוק באיך וכיצד להשיב, וכמובן לא עורך השוואות או משליך השלכות – דווקא אז, התעוררותו של הדובר מתעצמת. לכאורה המקשיב הופך למיותר, אך ר"ן מדגיש שבלעדיו לא הייתה כל התרחשות "על כן אם היה מדבר הדיבורים בינו לבין עצמו יכול להיות שלא היה מתעורר מהם כלל". האדם זקוק לחבר, לחברותא, למי שישמע לדיבוריו ולמצוקותיו. חכמים כבר אמרו כי "אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים".⁹ עצם הנוכחות של הזולת מאפשרת לנו לפרוק דאגות, להסיח אותם מדעתנו. "דאגה בלב איש ישחנה. ר' אמי ור' אסי, חד אמר ישחנה מדעתו, וחד אמר ישחנה לאחרים",¹⁰ וכדרך הגמרא במספר מקומות נאמר אנו כאן "הלכך לימרינהו לכולהו"¹¹ – כלומר אפשר לקיים את שתי הדעות יחדיו וללכד את הפירושים לרעיון אחד, משום שהסחת הדעת מהצרה עוברת דרך השיחה ושיתוף החבר בצרה. כל תפקידו של המקשיב הוא לזקק את הקשבתו ולהאזין לקול החבר באשר הוא שם.

מכל מלמדי ותלמידי, מכולם

במהלך הפסיעה בין השורות חיפשתי חוט שישזור בין המילים. האם קיים קשר בין המפגש של העני ובעל הבית המפרנסו בצדקה לאדם הבא ליטול עצה מחברו? אני חושב שישנו קשר חזק, וכגודל פשטותו כך קשה ליישמו.

בכל אירוע והתרחשות אנו ממהרים לתפוס עמדה ולהיאחז בה, לסמן מקום מסוים ולהתבצר בו. האינסטינקט האוטומטי הזה מקשה להיפגש עם הדברים

⁹ ברכות, דף ה עמוד ב.

¹⁰ המחלוקת מופיעה במסכת יומא, דף עה עמוד א, ובמקומות נוספים.

¹¹ למשל, בבלי ברכות דף יא עמוד ב.

'פנים אל פנים' ובאופן בלתי אמצעי. העשיר סוגר דלתותיו מפני העני, ולא מעלה בדעתו שלפניו פתח לעולם ומלואו, לא רק 'אובייקט' לנתינת צדקה.¹²

גם הנמצא בעמדה של 'מקשיב' ובעל העצה עשוי לדבוק במקומו הנינות, ובכך להנציח את מקומו של המסכן שלעולם ישאר בכורסת המטופל, משווע לעזרה. אך לא רק המסכן נשאר תקוע במקומו אלא גם 'גדול העצה', מפני שהוא מכונס בקרבו ומלא מעצמו, ללא יכולת להיפתח ולהתקדם. לפעמים הוא נמצא במצוקה גדולה יותר, אך הוא אפילו איננו מודע לה.¹³ רק ויתור על עמידה מוצקה וברורה והפנמה שכעת ישנו מפגש בין עולמות העשויים להפרות זה את זה וללמוד זה מזה, יוביל לגאולה של הצדדים במפגש.

עולם נוסף בו הדברים יכולים לבוא לידי ביטוי הוא עולם ההוראה והלימוד: אם עובר קו ברור ומפריד בין הרב-המורה לתלמיד ולכל אחד ברור מה תפקידו מקומו ומעמדו, המפגש יישא אופי יבש ועקר ויסתכם בהעברת מידע ענייני ותו לא. אפשרות אחרת היא הגמשת העמדות. המורה יפנים שעל אף מעמדו הרם, הוא עשוי ללמוד רבות מהערות התלמידים ומנקיות מחשבתם. חכמים כבר לימדו אותנו שהמורה עצמו נמצא בהליך לימוד מתמיד.

אמר רב נחמן בר יצחק למה נמשלו דברי תורה כעץ?
שנאמר: עץ חיים היא למחזיקים בה. לומר לך, מה עץ קטן
מדליק את הגדול, אף תלמידי חכמים קטנים מחדדים את
הגדולים. והיינו דאמר ר' חנינא הרבה למדתי מרבתי
ומחבירי יותר מרבתי ומתלמידי יותר מכולן.¹⁴

¹² בסיפור של מר עוקבא והעני (כתובות, דף סז עמוד ב) הדברים מגיעים לכדי אבסורד. הוא מדקדק בנתינת צדקה ומהדר לעשות זאת במתן בסתר, אך ממשיך לדבוק בעמדה זו גם כשהעני חפץ לראות את מיטיבו 'עין בעין' ולהיפגש עימו.

¹³ הסתר בתוך הסתר. מעין דמות עגולה ומושלמת, חסרת מודעות למקומות שאינם מאפשרים לה להתקדם ולצמוח.

¹⁴ תענית, דף ז עמוד א.

למעשה בכל מפגש והתרחשות הקמה לפנינו וגם ניצבה, טמון פוטנציאל של לימוד. המשנה הבאה אומרת זאת בישירות ובפשטות: "בן זומא אומר: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שנאמר, מכל מלמדי השכלתי כי עדותיך שיחה לי".¹⁵ אדם שעדותיו ואורח דרכו הם כר פורה לשיח ודיבור, ובנוסף הוא אינו תפוס במעמדו ועמדותיו, בכוחו ללמוד מכל אדם ולהתייחס לכל מפגש כמצע לצמיחה והתקדמות.¹⁶

אנסה לשרטט את התהליך אותו אפשר לבקש בעקבות הדברים שנכתבו עד

כה:

תחילתו של התהליך היא בעשיית דברים טובים ללא כוונת רווח ותועלת, וצמצום האינטרס האישי בשעת הנתינה. המשכו הוא בהפנמה ובהטמעה שבכל רגע נתון אני עשוי להפוך מבעל בית מלא ומבוסס לעני חסר כל, הן מבחינה חומרית והן מבחינה רוחנית-נפשית. כניסה נוספת פנימה תגלה למתבונן כי העני ומבקש העזרה הנקרה לפניו הם פתח והזדמנות למפגש וללימוד. עלי להמתין עם המענה, ולהיענות למציאות שבאה לפתחי; לעצור ולהקשיב לקריאה שמגלגל הסיבות זימן לי. לפעמים ההבנה עשויה להיות מטלטלת, כי אגלה שלא אני ניצב במרכז הסיפור אלא החבר, הניצב כסובייקט חי ופועם למולי. עלי יהיה להצטמצם, לדעת את מקומי ולפנות מקום לזולת.

אינני משלה את עצמי. היכולת לשנות עמדות, ללבוש כובעים שונים ולהיות בעת ובעונה אחת גם עני וגם בעל הבית, גם זקוק לחסד וגם נותן מענה, איננה פשוטה כלל ועיקר ודורשת עבודה פנימית מאומצת. עם זאת, יש לזכור שבכוחה לצבוע את חיינו בצורה מלאה וחיה יותר, ולהתפעם מהמציאות המתרגשת ובאה בכל אירוע ומפגש.

¹⁵ אבות, פרק ד משנה א.

¹⁶ דוד המלך מהווה דוגמא מופתית בהיותו משכיל, לומד ומתבונן – ובעקבות כך, מצליח בכל דרכיו: "ויהי דוד לכל דרכו משכיל וה' עמו" (שמואל א', פרק יח פס' יד).